

УДК 930.2–057.66(477.7) «XIV–XV»

КОЧОВИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я ІІ ПОЛОВИНА XIV–XV СТ. ЗА ЗАПИСКАМИ МАНДРІВНИКІВ

THE NOMADS OF THE NORTHERN PRYAZOVIA IN THE LATTER HALF OF THE 14TH – 15TH CENTURY ACCORDING TO TRAVELERS' WRITINGS

Отземко О. В.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки, Донецький національний університет імені Василя Стуса (Вінниця, Україна),
e-mail: otzemko@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Otzemko O. V.,

candidate of historical sciences, PhD, associate professor Department of History of Ukraine and Auxiliary Sciences of History, Vasyly' Stus Donetsk National University (Ukraine, Vinnitsa), e-mail: otzemko@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3164-1148>

Метою статті є аналіз інформативного потенціалу записок мандрівників із вивчення історії Північного Приазов'я (в межах України) II пол. XIV–XV ст. Джерельну базу роботи становлять твори І. Смольняніна, Ібн Арабшаха, Й. Шильтбергера, Й. Барбаро, Помпонія Лета. Для дослідження записок застосовано методи джерелознавчого аналізу та синтезу, історико-хронологічний, історико-порівняльний. Показано їхній зв'язок з повідомленнями подорожників XII – I пол. XIV ст. Зазначається, що особливості відображення Північного Приазов'я в записках мандрівників зумовлені подіями і процесами, що відбувалися в регіоні, а також, авторською особистістю: походженням, інтересами, обставинами, за яких вони потрапили в Приазов'я. Наявність збігів у повідомленнях авторів різного походження упродовж декількох століть засвідчує тяглість традиції кочового способу життя. Записки мандрівників з різних боків віддзеркалюють процес розпаду Золотої Орди, внутрішні міжусобиці та їхні негативні наслідки, як і походів Тимура, для Північного Приазов'я.

Ключові слова: Північне Приазов'я, записки мандрівників, Золота Орда, татари.

The paper aims at analyzing the informational value of travelers' writings for the study of the history of the Northern Pryazovia area (within Ukraine) in the latter half of the 14th and the 15th centuries. The sources used for this paper include the writings by I. Smolnianin, Ibn Arabshah, J. Schiltberger, G. Barbaro, Pomponius Laetus. Their travel accounts were researched using various source study methods, such as source analysis and synthesis, chronological historical analysis and comparative method. The paper demonstrates the linking of the sources with the writings by the travel writers of the 12th – early to mid 14th centuries. It is emphasized that the depiction of the Northern Pryazovia in the travelers' accounts is influenced by the events and processes then occurring within the area, as well as by the author's personality: background, interests, and the circumstances surrounding their visit to the Pryazovia. The similarities found in the reports by authors of different origin over several centuries demonstrate the continuity of the nomadic traditions. Travelers' accounts provide varied perspectives of the collapse of the Golden Horde, internal feuds and their negative effects upon the Northern Pryazovia, as well as the effects brought about by Timur's campaigns.

Keywords: the Northern Pryazovia, travelers' writings, Golden Horde, tatars.

Історія Північного Приазов'я II пол. XIV–XV ст. увібрала в себе розмаїття подій і процесів, сплетіння європейських та азійських цивілізаційних впливів, що виявилися у зіткненні інтересів Золотої Орди, яка розпадалася, Великого Князівства

Литовського, Московського князівства, а також втягненні узбережжя Азовського моря до транзитної та регіональної торгівлі через італійські колонії Причорномор'я та Приазов'я. З огляду на обмеженість джерельної бази, у вивченні цих процесів важливу роль відіграють свідчення очевидців, які відбилися в мемуарних джерелах.

Метою нашого дослідження є аналіз та узагальнення відомостей про Північне Приазов'я (в межах України), які містяться в записках мандрівників, що за різних обставин опинилися на теренах краю або суміжних територіях в II пол. XIV–XV ст. Хронологічні рамки визначені з огляду на зміни, що сталися на цій території впродовж зазначеного періоду: внаслідок руйнування Золотої Орди Північне Приазов'я опинилося в складі Кримського ханства та Великої Орди, а на межі XV–XVI ст. середня течія Сіверського Дінця стала природною межею між Великим князівством Московським і Кримським ханством.

Вивчення записок середньовічних мандрівників пов'язане з їхнім перекладом та публікацією: В. Забугіним, В. Тізенгаузенем в XIX – на поч. XX ст. [8; 10; 11], О. Скржинською, М. Прокоф'євим, М. Алексеевим, М. Бунятовим за радянських часів [1; 2; 3; 18; 21], Х. Бабабековим на початку ХХІ ст. [9]. Сюжети, присвячені запискам мандрівників, містяться в ґрунтовних монографіях Д. Наливайка, І. Крачковського [13; 16]. До дослідження залучені праці з історії та історичної географії Золотої Орди [5; 6; 15; 20; 24], історії Донеччини [17], з історії італійської колонізації Північного Причорномор'я та Приазов'я, історії середньовічних мандрів [7; 22]. Зазначені наукові студії містять загальну характеристику мандрівних записок або оцінку їхніх повідомлень з окремих питань, які розглядаються в історичних працях, що і визначило мету дослідження.

Привертає увагу розмаїття авторського складу і форм мемуарних творів: написані на схилі життя спогади німецького солдата Й. Шильтбергера та італійського торговця і дипломата Й. Барбаро, нотатки мемуарного характеру в коментарях до римських класиків італійського гуманіста Помпонія Лета, а також у біографії Тимура, написаній арабським мандрівником Ібн Арабшахом, подорожні записки дякона І. Смольняніна [9; 11; 12; 23; 25]. До дослідження також залучені записки мандрівників XII – I пол. XIV ст.: Петакії Регенсбургського, П. Карпіні, Г. Рубрука та Ібн Баттуті [10; 14; 19].

У другій половині XIV ст. починається розпад Золотої Орди, спричинений внутрішніми політичними процесами, зупинений на деякий час у період правління хана Тохтамиша. Повний крах золотоординської держави пов'язаний із двома походами Тимура (в 1391 і 1395 рр.), під час яких її внутрішня адміністративно-політична структура була повністю зруйнована [6, с. 62–67].

Короткі, але характерні замальовки приазовських степів цього періоду містяться у подорожніх записках – «хоженні» – дякона Ігнатія Смольняніна, який навесні 1389 р. супроводжував мос-

ковського митрополита Пімена до Константинополя [18, с. 403]. «Хождение Игнатия Смольнянина в Царьград» – твір, типовий для середньовічної руської літератури. Записки паломників до місць християнських реліквій у вигляді «хожених», «путников», «странников», «паломников», «посольств», «сказок» були досить розповсюджені в ті часи. У XIV ст. з'являється новий тип мандрівника – підприємливі, допитливі послы з державно-церковних справ і торгівці. Це були представники духовенства, купецтва, «служилих людей». Мова таких «хожених» – розмовна, виразна, доступна широкому колу читачів [18, с. 6, 11–12, 17–18].

«Хождение» Ігнатія Смольнянина – світські подорожні записки, позбавлені біблейських сюжетів, в яких на першому плані розповідь про події і те, що було побачено під час мандрівки [18, с. 19–20]. Вони містять, по-перше, точно зафіксований в часі та просторі маршрут посольства, по-друге, короткі, але конкретні, враження автора від побаченого на шляху посольства, яке рухалося Доном до Азова.

Для нас цікавим є опис шляху до Волго-Донського «перевозу», на захід від якого простягнулося Середнє Подоннє: «Было же это путешествие печальное и унылое, страшное запустение повсюду, и не видно было на берегах ничего: ни городов, ни сел... Нигде не увидишь человека, только запустение великое и зверей множество: козы, лоси, волки, лисицы, выдры, медведи, бобры, птицы орлы, гуси, лебеди, журавли и прочие. Запустение великое» [23, с. 287]. Лише біля «перевозу» подорожники зустріли перші татарські улуси, характеристика яких також достатньо промовиста: «Тогда же и Перевоз минули и впервые встретили татар, много очень было их, как листья или как песок. В среду же проплыли мимо Великой Луки и минули царев улус Сарыхозин, и отсюда начал нас страх одолевать, так как вошли в землю Татарскую, татар же множество по обе стороны реки Дона. В четверг же плыли мимо Бек-Булатова улуса и видели такое великое множество татарских стад, что трудно себе и представить в уме: овцы, козы, волю, верблюды, кони. В воскресенье шестое, ..., проплыли мимо улуса Ак-Бугин и здесь многое множество татар и бесчисленные стада всякого скота» [23, с. 288].

Докладний, буквально поденний, історико-географічний аналіз подорожі посольства за записами Ігнатія свого часу зробив В. Кудряшов, додавши його картами [15, с. 13–28]. Повідомлення Ігнатія дали підстави В. Пірку, який дослідив середньовічну історію Донеччини та її заселення, стверджувати, що татар, які кочували в цей час в Приазов'ї, від земель руських князівств на півночі відокремлювала своєрідна санітарна зона, яка в літню пору, особливо в засушливі роки, використовувалася татарами для випасу худоби, а осілим населенням – для відхожих промислів: мисливства, рибальства, бортництва тощо. Цей майже безлюдний степ з часом отримав назву «Дике поле», «Поле» [17, с. 5–6]. В. Черкас, спираючись на відомості Ігнатія про маршрут посольства та їхній аналіз В. Кудряшовим, констатує, що східна межа улусу Бек-Булата, у складі якого у 80-х – на початку 90-х рр.

XIV ст. перебувало Північне Приазов'я, проходила межиріччям Сіверського Дінця і Дона [24, с. 246, 249–250; 15, с. 17–26].

У 20-ті рр. XV ст. під владою ханів Золотої Орди залишилася лише територія із заходу від Волги, за панування над якою також точилася жорстока боротьба [20, с. 274]. Деякі моменти внутрішніх усобиць на території золотоординської держави на початку XV ст. відбилися в мемуарних записках баварського солдата Йоганна Шильбергера, а також коротких згадках арабського мандрівника Ібн Арабшаха.

Й. Шильбергер у 1396 р. потрапив у полон до мусульман, в якому провів 32 роки, переходячи від одного власника до іншого. Він, зокрема, був у світі претендента на золотоординський престол Чекри (Чакри), а також у світі хана Едигея. Разом із своїми господарями Й. Шильбергер побував у різних частинах Європи та Азії, зокрема, Криму та Приазов'ї. Звільнитися йому вдалося лише в 1427 р. [1, с. 44; 3, с. 3–4].

Наприкінці життя Й. Шильбергер написав спогади про свої пригоди, які набули популярності вже в його часи. Наївні оповідання малоосвіченого баварського солдата, який уособлює середньовічний західноєвропейський світ, містять багато схоластики і славослов'я на адресу католицької церкви. Через перебільшення та фантастичність окремих епізодів, залучення інших джерел (наприклад, Марко Поло) вони тривалий час викликали сумніви щодо достовірності. Попри це, відомості Й. Шильбергера самостійні та цікаві там, де він розповідає про пригоди у полоні, описує країни, які бачив на власні очі [1, с. 45; 3, с. 4; 16, с. 87]. Р. Хеннінг наголошує на важливій ролі спогадів Й. Шильбергера в історії культури: звичайна людина, який вдалося вціліти після стількох років полону і скитань, спромоглася залишити опис надзвичайних пригод і заморських країн, який став дійсно «народною книгою» [22, с. 393–394].

Й. Шильбергер присвятив декілька сюжетів Татарії, на території якої він перебував у світі різних претендентів на владу в Золотій Орді і, у певний спосіб, був залучений до внутрішніх усобиць. Він згадує, що побував в Азаку (Тані), а також у країні Кипчак зі столицею в Солхаті [25, с. 45]. Фактично йдеться про Кримський улус, «Солхатську тьму», який проіснував до утворення Кримського ханства [24, с. 264–265].

Відомості Й. Шильбергера, не зважаючи на відсутність вказівок на дати і конкретної локалізації географічних об'єктів, загалом збігаються з повідомленнями інших мандрівників приазовськими степами. Він пише, що ця країна є «равниной, в которой нет ни леса, ни камней и есть только трава и камыш» [25, с. 46]. Татари «из хлебных растений сеют только одно просо. Вообще они не едят хлеба и не пьют вина, которое у них заменяется молоком лошадиным и верблюжьим. Они питаются мясом этих животных».

...в этой стране король и вельможи кочуют летом и зимой с женами, детьми и своими стадами, перевозя с собой все свое прочее добро и стран-

ствую по этой совершенно ровной стране от одного пастбища к другому.

...Нет между язычниками народа столь храброго, как обитатели Золотой Татарии, который мог бы переносить столько лишений в походах и путешествиях, как они. Я сам видел, как они, когда терпели недостаток в съестных припасах, пускали кровь [у лошадей] и собрав ее, варили и ели. Подобным же образом, когда нужно наскоро отправиться в путь, они берут кусок мяса и нарезают его на тонкие полоски, которые кладут под седло. Посолив предварительно это мясо, они едят его, когда голодны, воображая, что они приготовили хорошую пищу, ибо мясо от теплоты лошади высыхает и делается под седлом мягким от езды, во время которой из него вытекает сок. Они прибегают к этому средству, когда у них нет времени готовить себе еду иначе» [25, с. 43–44]. Згадані автором особливості харчування татар мають паралелі із записками єврейського мандрівника Петахії Регенсбургського та італійця Помпонія Лета, які відвідали Приазов'я XII ст. наприкінці XV ст. [14; 8, с. 96].

Дещо з іншого боку віддзеркалює становище в золотоординських землях Ібн Арабшах, арабський історик і мандрівник, автор відомої біографії Тимура. Потрапивши в 12-річному віці в полон під час похода Тимура, Ібн Арабшах в I пол. XV ст. побував в багатьох азійських країнах, а також Золотій Орді та Криму. Описуючи різні етапи життя Тимура, Ібн Арабшах наводить чимало відомостей про різноманітні країни та народи. Як відзначає І. Крачковський, відомості ці мають велику цінність, позаяк переважно ґрунтуються на особистих враженнях очевидця [13, с. 513; 11, с. 455]. Отже, історична біографія видатного полководця, написана Ібн Арабшахом, увібрала і його спогади про багаторічні подорожі різними країнами.

Для нас важливими є відомості Ібн Арабшаха, що стосуються Золотої Орди, адже, повертаючись додому (із Самарканда до Дамаска), він їхав через Поволжя та Крим невдовзі після походів Тимура (мандрівник був у Криму в 1412 р.). В «Чудесах передвизначення в долі Тамерлана» відбилися його враження від побаченого в степах між Волгою та Кримом: «Дела племен Дештских стали ухудшаться да расстраиваться и, ... подвергались разъединению и розни. [] ... обитатели Дешта дошли до оскудения и разорения, до разорения и безлюдства, до нищеты и совершенного извращения. Они дошли до того, что если бы кто поехал по нему (Дешту) без вожака и руководителя, то он вследствие опустошения его (края) непременно погиб бы при переездах своих. ... вся земля его (Дешта) пустынна и жилища его безлюдны и водопои покинуты, пути его по всему вероятно губительны и недоступны» [11, с. 470–471].

Оскільки цей опис – частина біографії Тимура, відзначимо, що деякі дослідники твору Ібн Арабшаха наголошують на упередженості автора щодо свого героя, спричиненій образою за роки полону, в який Ібн Арабшах потрапив дитиною, або навіть ворожнечі, якою «дихає» твір. Наслідком є наго-

лос, на руйнівному характері завоювань Тимура [9, с. 5; 4, с. 101].

До середини XV ст. на території Золотої Орди, яка припинила існування, виникли нові державні утворення. Відомості про Північне Приазов'я, яке увійшло до складу Кримського ханства та Великої Орди [20, с. 259–263], залишив венеційський купець і дипломат Йосафат Барбаро. Він прожив у найсхіднішій венеційській колонії, що була розташована в гирлі Дону, з 1436 по 1452 рр. За цей час, як стверджує автор: «Я объездил те области, как по морю, так и по суше, старательно и с любопытством» [12, с. 137].

Свої спогади Й. Барбаро писав на схилі життя, майже через сорок років після повернення з Тани. О. Скржинська вважає, що їхній остаточний варіант був завершений в 1488–1489 рр. За відсутності послідовності оповідання, яке переривається вставками і відступами, вимальовується певний авторський план записок, центром якого є Тана. Саме від неї рухається Й. Барбаро, описуючи Приазов'я та Причорномор'я в західному та східному напрямках [21, с. 15, 17].

Шістнадцять років, проведені в оточені кочового світу, і володіння татарською мовою дали змогу авторові докладно описати різні сторони життя та побуту татарського населення приазовського степу: пересування татарської орди, переправа через ріку, мусульманство і язичництво в татарському середовищі, харчування, житло, суд, військова справа, торгівля, ремесла, мисливство, тваринництво. Це також різноманітні звичаї та особливості поведінки, які автор спостерігав, особисто спілкуючись як з окремими представниками татарської спільноти, що мешкали в Тані або приїжджали в місто, так і зі сторожовими роз'їздами, які передували татарській орді, з татарським «царевичем», у ставці якого Барбаро був не один раз [12, с. 140–150, 159]. Привертає увагу і сюжет про землеробство у татар, яке, за висновками В. Грибовського, не становило якоїсь принципової новації. Зіставивши його з аналогічною практикою інших кочівницьких імперій, дослідник стверджує, що йдеться про стимульований ханською владою прибутковий захід, орієнтований на зовнішні ринки, який був частиною розвинутих форм обміну, що існували в Золотій Орді [5, с. 170–171].

Окремо відзначимо враження Барбаро від масштабів татарської орди, пересування якої він спостерігав зі стін Тани: «Ввиду того что и народу было много и животных было немалое число, им пришлось двигаться широким фронтом, чтобы идущие впереди не уничтожили всю солому и другую пищу, нужную для тех, которые шли сзади. Поэтому один головной отряд этого племени со стадами дошел до места, называемого Паластра, а другой – до реки Дона...» [12, с. 141]. Паластра – селище в районі Бердянської затоки, що підтверджується портоланами XIV–XV ст. [12, с. 169]. О. Скржинська та О. Єманов, покликаючись на італійські джерела, називають Паластру (Іполі, Полонісі) разом з іншими портами узбережжя Азовського моря, через які, окрім Тани, вивозилося збіжжя [7, с. 101; 21, с. 52–53].

Відзначимо також, що низка сюжетів щодо торгівлі кіньми, житл на повозках, вживання просяної юшки, порівняння орди з великим містом перекликаються з повідомленнями П. Карпіні, Г. Рубрука, Ібн Баттути [10, с. 281–282, 286, 300–303; 19, с. 25–28, 34–35, 95–98; 12, с. 142, 144, 149], отже, засвідчують тяглість традицій кочового способу життя впродовж століть. Водночас свідоцтва Й. Барбаро, який тривалий час жив серед татар, спостерігав їх, мають особливу цінність з огляду на більшу обізнаність автора, порівняно з іншими очевидцями, які писали про те, що помічали мимохідь. Заслугує на увагу і ставлення автора до татар: він не тільки добре знав Орду, але й вмів товаришувати з татарами, цінувати їхні судження, допомагати їм, що, за словами О. Скржинської, відрізняло його від сучасників [21, с. 49, 67].

Загалом, попри те, що Й. Барбаро не належав до гуманістів, у його творі виявилися риси, притаманні ренесансним історико-літературним пам'яткам: усвідомлення того, що людська природа невичерпна в своїй розмаїтості, різні народи мають різний життєвий устрій, звичаї та вірування, а також ренесансний раціоналізм та емпіризм у ставленні до світу та людини. Виявом цього став людинознавчий, етнографічний інтерес замість фантазування про заморські землі [16, с. 89–95], а також нейтральний емоційний фон, що відчувається за рядками оповідання. Автор спостерігає життя іншого народу, уникаючи оціночних суджень.

Записки І. Смольняніна та Й. Шильтбергера, згадки Ібн Арабшаха, спогади Й. Барабаро про суперництво Улуг-Муххамада та Кичі-Муххамада ілюструють міжусобну війну за владу, яка відбиває процес розпаду Золотої Орди, що негативно позначилося на ситуації в Приазов'ї [12, с. 140–141, 150; 20, с. 242–243; 23, с. 277–278; 25].

Барбаро наголошує на фактичному припиненні транзитної торгівлі через Тану внаслідок руйнувань, спричинених Тимуром наприкінці XIV ст.: «...все специи и шелк шли в Астрахань, а из Астрахани – в Тану (тепер они идут в Сирию). Только из одной Венеции в Тану посылали шесть–семь больших галей, чтобы забирать эти специи и шелк. И в те времена ни венецианцы, ни представители других заморських наций не торговали в Сирию» [12, с. 157]. Його слова підтверджують побачене Ібн Арабшахом на чверть століття раніше: «Выезжают, бывало, караваны из Хорезма и едут себе на телегах спокойно, без страха, без опаски, ...до (самого) Крыма... Караваны не возили с собою ни продовольствия, ни корму для лошадей и не брали с собою проводника вследствие многочисленности (тамошних) народов, да обилия безопасности, еды и питья у живущих там людей... Ныне же в тех местностях, от Хорезма до Крыма, никто из тех народов и людей не движется и не живет...» [11, с. 460]. Йдеться про добре налагоджену та відносно безпечну систему торгових шляхів, що сполучали Європу та Схід, яка вела в Китай через землі Золотої Орди в II пол. XIII – сер. XIV ст. (Тана–Сарай–Ханбалик) [6, с. 47–49; 21, с. 50]. Північне Приазов'я було частиною цієї магістралі, що від-

били записки П. Карпіні, Г. Рубрука, Ібн Баттути [10, с. 284; 19, с. 68–71, 103–105, 107–110; 24, с. 262, 283–290].

Наприкінці XV ст. Північне Приазов'я відвідав Помпоній Лет – відомий італійський ерудит, представник першого покоління італійських гуманістів, який захоплювався античною класикою. Він відзначився як засновник літературного товариства, яке вивчало і пропагувало античну літературу та мистецтво, а також як викладач Римського університету [2, с. 53; 8, с. 8, 17].

У 1479–1480 рр. Помпоній здійснив подорож на схід Європи, під час якої побував у Північному Приазов'ї, доїхавши до Тани. Інтерес його до Північного Причорномор'я та Приазов'я, як і мета подорожі, були суто науковими: Помпоній прагнув побачити на власні очі те, про що читав у давніх авторів. Захоплення античною класикою зумовило форму подачі матеріалу про подорож і вплинуло на його зміст. Спогади про мандри Північним Причорномор'ям та Приазов'ям, так звані «Скіфські нотатки», Помпоній залишив серед коментарів до римських класиків Вергілія, Варрона та Валерія Флакка у складі присвячених ним лекційних курсів [2, с. 54; 8, с. 66, 72, 73]. Автор, швидше за все, не був знайомий з творами А. Контаріні та Й. Барбаро, написаними у 80-ті рр. XV ст. Його ж подорожні замітки, розкидані по лекціях, не були відомі [8, с. 70].

«Скіфські нотатки» італійською мовою на початку XX ст. опубліковані В. Забугіним у додатку до ґрунтового дослідження, яке він присвятив Помпонію Лету та його науковому доробку. Незважаючи на відривчастість, вони мають самостійне значення, позаяк ґрунтуються на власних спостереженнях і почутому автором [8].

Сучасники характеризували Помпонія як «человека, в поте лица исследующего древность» [Цит. за: 8, с. 66]. Він добре знав Геродота, Страбона, Плінія Старшого, Птоломея та Помпонія Мелу, що спричинило зловживання географічним апаратом античних класиків в лекціях і, зрозуміло, в описі Північного Причорномор'я та Приазов'я. «Класичний багаж гуманіста» зумовив плутанину в географічній термінології: Помпоній застосовує застарілі назви і стверджує, що від Одри до Борисфену постягається Сарматія, а від Борисфену до Ріфейських гір і Льодовитого океану – Скіфія, плутається він і в назвах народів, які живуть на цих територіях [8, с. 66–69; 77–79; 16, с. 97–98].

Точний шлях мандрівника встановити складно. Відомо, що він їхав через Польщу, торговим шляхом уздовж Дніпра дістався Чорного моря, узбережжям Азовського моря доїхав до Тани, назад повертався через Туреччину та Егейське море. Також складно з наявного матеріалу вичленити відомості, що б безпосередньо стосувалися Приазов'я: більша частина «Скіфських нотаток» подана В. Забугіним у переказі, окремі фрагменти він подає у власному перекладі. Зокрема, великий фрагмент стосується географічного опису «Скіфії» та її населення, який, як відзначає перекладач: «можно извлечь из отрывков, разбросанных по лекциям Помпония» [8, с. 77–85].

Водночас, безумовно цікавим є опис того, що Помпоній бачив сам. Європейське узбережжя «Меотіди», за його словами, вкрите очеретом, там багато потоків, що впадають в море. Влітку вони висихають, а взимку вкриваються кригою, як і «Меотійське болото». Загалом, це піщаний, пустельний берег «без воды, без деревьев» [8, с.75–77, 81]. Відомості щодо клімату, флори, фауни стосуються всієї Скіфії, з північними землями включно (за Помпонієм), хоча він там не був. Населення Скіфії мандрівник поділяє на слов'янське – власне скіфи і татарське – східні скіфи, які кочують поблизу Танаїса і далі на схід [8, с. 83, 90–95, 97]. «Восточные скифы «ищут себе совместно пропитание», т.е, живут кочевыми ордами. ... Это – воины, не пастухи или земледельцы, они живут в повозках, служащих в то-же время и для защиты от врага. Повозки эти возят до 20 лошадей. Над ними сооружают шатры из шерстяной материи, натянутой на остов из дерева и веревок. Материя эта не принимает краски, оставаясь сурового цвета» [Цит. за: 8, с. 79]. Ці відомості, як і короткі згадки про татарський побут, зокрема споживання конячої крові та молочних продуктів, перегукуються з повідомленнями подорожників, що бували в Приазов'ї протягом XIII–XV ст. [8, с. 96; 19, с. 25–28, 34–36; 12, с. 288, 289, 300, 303; 25, с. 43–44].

Отже, особливості відображення Північного Приазов'я в записках мандрівників II пол. XIV–XV ст. зумовлені, з одного боку, подіями і процесами, що відбувалися в регіоні та привертала увагу подорожників; з іншого – особистістю власне мандрівників: їхнім походженням, інтересами, обставинами, за яких вони потрапили в Приазов'я, загалом тим культурним «світом», який вони представляли – середньовічний європейський в особі Й. Шильтбергера, ренесансно-гуманістичний Й. Барбаро та Помпонія Лета, середньовічний руський І. Смольняніна, арабський Ібн Арабшаха. Це позначилося на змісті та емоційному фоні творів.

Наявність збігів у повідомленнях авторів різного походження упродовж декількох століть засвідчує тяглість традицій кочового способу життя, а також достовірність інформації щодо побуту, звичаїв, господарства населення Приазов'я. Поряд із значеними сюжетами, які найкраще представлені в спогадах Й. Барбаро, в записках мандрівників знаходимо свідчення, які з різним ступенем глибини та об'єктивності віддзеркалюють процес розпаду Золотої Орди, внутрішні міжусобиці та їхні наслідки, як і походів Тимура, для Північного Приазов'я: перебування у складі різних улусів, руйнування транзитної торгівлі між Заходом і Сходом, участь татарського населення Приазов'я в регіональній торгівлі, збездолення Середнього Подонцов'я, яке перетворилося на «Дике поле».

Список використаних джерел

1. Алексеев М. П., 2006. Иоганн Шильтбергер. *Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей, XIII–XVII вв.* Новосибирск: Наука, с. 44–46.
2. Алексеев М. П., 2006. Юлий Помпоний Лет. *Сибирь в известиях западноевропейских путешествен-*

ников и писателей XIII–XVII вв. Новосибирск: Наука, с. 51–60.

3. Буниятов М. З., 1984. Предисловие. *Шильтбергер Иоганн. Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год* / пер. Ф. К. Бруна. Баку: Элм, с. 5–9.

4. Гибб Х. А. Р., 1960. Арабская литература. Классический период / пер. А. Б. Халидова, П. А. Грязневича. Москва: Изд. вост. лит., 186 с.

5. Грибовський В., 2011. Землеробство і седентаризація у кочовницькому соціумі: випадок причорноморських ногайців. *Україна в Центрально-Східній Європі*, вип. 11, с. 167–190.

6. Егоров В. Л., 1985. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. Москва: Наука, 245 с.

7. Еманов А. Г., 1996. Север и Юг в истории коммерции: на материалах Кафы XIII–XV вв. Тюмень: МИ «РУТРА», 225 с.

8. Забугин В., 1914. Юлий Помпоний Лет. Критическое исследование. С.-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, XIV, 251 с.

9. Ибн Арабшах, 2007. История амира Темура / пер., предисл. Х. Н. Бабабекова. Ташкент: ИИН Средней Азии им. Махпират, 232 с. URL: https://sites.google.com/site/shekitarixi/ibn-arabsah#_Toc313924883

10. Из описания путешествий Ибн Баттуты, 1884. *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Санкт-Петербург: Изд. С. Г. Строганова, с. 280–306.

11. Из сочинения Ибн Арабшаха, 1884. *Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* Санкт-Петербург: Изд. С. Г. Строганова, с. 455–474.

12. Йосафат Барбаро, 1971. Путешествие в Тану. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / подгот. Е. Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, с. 136–160.

13. Крачковский И. Ю., 1957. Избранные сочинения. В 6 т. Т. 4. Арабская географическая литература. Москва–Ленинград: Изд. АН СССР, 920 с.

14. Кругосветное странствие раби Петахии Регенсбургского, 2004. *Три еврейских путешественника / ред. Г. Зеленина.* Москва: Мосты культуры; Jerusalem: Gesharim. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1032672>

15. Кудряшов К. В., 1948. Половецкая степь. Очерк исторической географии. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 163 с.

16. Наливайко Д. С., 1998. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. Київ: Основи, 578 с.

17. Пірко В. О., 2003. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. Донецьк: Східний вид. дім, 180 с.

18. Прокофьев Н. И., 1984. Хожение: путешествие и литературный жанр. *Книга хоженей. Записки русских путешественников XI–XV вв.* Москва: Сов. Россия, с. 5–22.

19. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / ред. Н. П. Шастина, 1957. Москва: Гос. изд. геогр. лит., 272 с.

20. Сафаргалиев М. Г., 1960 Распад Золотой Орды. Саранск: Морд. кн. изд., 278 с.

21. Скржинская Е. Ч., 1971. Записки Йосафата Барбаро. История Таны (XIV–XV вв.). Биография Йосафата Барбаро. *Барбаро и Контарини о России. К истории итало-русских связей в XV в.* / подгот. Е. Ч. Скржинская. Ленинград: Наука, с. 5–85.

22. Хенниг Р., 1961. Неизвестные земли / ред. А. Б. Дитмара. В 4-х т. Т. 3. Москва: Изд. иностр. лит., 470 с.

23. Хожение Игнатия Смольнянина в Царьград, 1984. *Книга хоженей. Записки русских путешественников XI–XV вв.* Москва: Сов. Россия, с. 276–286.

24. Черкас Б., 2014. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, територіально-адміністративний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). Київ: Інститут історії України, 387 с.

25. Шилтбергер Иоганн, 1984. Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / пер. Ф. К. Бруна. Баку: Элм, 90 с.

References

- Alekseev M. P., 2006. Yohann Shyltberher. Sybyr v yzvestyakh zapadnoevropeiskykh puteshestvennykov y pysatelei XIII–XVII vv. [*Siberia in the news of Western European travelers and writers, XIII–XVII cent.*]. Novosybyrsk: Nauka, s. 44–46.
- Alekseev M. P., 2006. Yulyi Pomponyi Let. Sybyr v yzvestyakh zapadnoevropeiskykh puteshestvennykov y pysatelei XIII–XVII vv. [*Siberia in the news of Western European travelers and writers, XIII–XVII cent.*]. Novosybyrsk: Nauka, s. 51–60.
- Bunyatov M. Z., 1984. Predyslovye. Shyltberher Yohann. Puteshestvyia po Evrope, Azyy y Afryke s 1394 hoda po 1427 hod [*Travels in Europe, Asia and Africa from 1394 to 1427*] / per. F. K. Bruna. Baku: Элм, s. 5–9.
- Hybb Kh. A. R., 1960. Arabskaia lyteratura. Klassycheskyi peryod [*Arabic literature. The classic period*] / per. A. B. Khalydova, P. A. Hriaznevycha. Moskva: Yzd. vost. lyt., 186 s.
- Hrybovskiy V., 2011. Zemlerobstvo i sedentaryzatsiia u kochovnytskomu sotsiumi: vypadok prykhornomorskyykh nohaysiv [*Agriculture and Sedentarization in the Nomadic Socium: The Case of the Black Sea Nogay*]. Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi, vyp. 11, s. 167–190.
- Ehorov V. L., 1985. Ystorycheskaia heohrafiya Zolotoi Ordy v XIII–XIV vv. [*The historical geography of the Golden Horde in the 13th–14th cent.*]. Moskva: Nauka, 245 s.
- Emanov A. H., 1996. Sever y Yuh v ystoryi kommersyy: na materyalakh Kafy XIII–XV vv. [*North and South in the history of commerce: based on materials from Kafa of the 13th–15th cent.*]. Tiumen: MY RUTRA, 225 s.
- Zabuhyn V., 1914. Yulyi Pomponyi Let. Krytycheskoe yssledovanye. [*Julius Pomponius Laetus. Critical research*]. S.-Peterburh: Typ. M. M. Stasiulevycha, XIV, 251 s.
- Ybn Arabshakh, 2007. Ystoryia amyra Temura [*History of Amir Temur*] / per., predysl. Kh. N. Bababekova. Tashkent: YYN Srednei Azyy ym.Makhpyrat, 232 s. URL: https://sites.google.com/site/shekitarixi/ibn-arabsah#_Toc313924883
- Yz opysaniya puteshestvyi Ybn Battutu, 1884. Tyzenhauzen V. H. Sbornyk materyalov, odnosiaschchykhsia k ystoryi Zolotoi Ordy [*Collection of materials related to the history of the Golden Horde*]. Sankt-Peretburh: Yzd. S. H. Strohanova, s. 280–306.
- Yz sochyneniya Ybn Arabshakha, 1884. Tyzenhauzen V. H. Sbornyk materyalov, odnosiaschchykhsia k ystoryi Zolotoi Ordy [*Collection of materials related to the history of the Golden Horde*]. Sankt-Peretburh: Yzd. S. H. Strohanova, s. 455–474.
- Iosafat Barbaro, 1971. Puteshestvyie v Tanu. Barbaro y Kontaryny o Rossyy. K ystoryi ytalo-russkykh sviazei v XV v. [*Barbaro and Contarini about Russia. To the history of Italian-Russian relations in the XV cent.*] / podhot. E. Ch. Skrzhyńskaia. Lenynhrad: Nauka, s. 136–160.
- Krachkovskiy Y. Yu., 1957. Yzbrannue sochyneniya. V 6 t. T. 4. Arabskaia heohrafycheskaia lyteratura. [*Arabic geographic literature*]. Moskva–Lenynhrad: Yzd. AN SSSR. 920 s.
- Kruhosvetnoe stranstvyie raby Petakhyy Rehensburhskoho, 2004. Try evreiskyykh puteshestvennyka [*Three Jewish Travelers*] / red. H. Zelenyna. Moskva: Mostu kulturu; Jerusalem: Gesharim.
- Kudriashov K. V., 1948. Polovetskaia step. Ocherk ystorycheskoi heohrafiy. [*Polovtsian steppe. Essay on historical geography*] Moskva: Hos. yzd. heohr. lyt., 163 s.
- Nalyvaiko D. S., 1998. Ochyma Zakhodu: Retseptsiia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st. [*The eyes of the West: Reception of Ukraine in Western Europe XI–XVIII cent.*]. Kyiv: Osnovy, 578 s.
- Pirko V. O., 2003. Zaselennia Donechchyny u XVI–XVIII st. [*Settlement of Donetsk region in the XVI–XVIII cent.*]. Donetsk: Skhidnyi vyd. dim, 180 s.
- Prokofev N. Y., 1984. Khozhenye: puteshestvyie y lyteraturnyi zhanr. Knyha khozhenyi. Zapysky russkykh puteshestvennykov XI–XV vv. [*Book of walks. Notes of Russian travelers XI–XV cent.*]. Moskva: Sov. Rossyya, s. 5–22.
- Puteshestvyia v vostochnue stranu Plano Karpyny y Rubruka, 1957. [*Travel to the eastern countries of Plano Carpinii and Rubruk*]. Moskva: Hos. yzd. heohr. lyt., 272 s.
- Safarhalyev M. H., 1960. Raspad Zolotoi Ordy [*The collapse of the Golden Horde*]. Saransk: Mord. kn. yzd., 278 s.
- Skrzhynskaia E. Ch., 1971. Zapysky Yosafata Barbaro. Ystoryia Tany (XIV–XV vv.). Byohrafiya Yosafata Barbaro. Barbaro y Kontaryny o Rossyy. K ystoryi ytalo-russkykh sviazei v XV v. [*Barbaro and Contarini about Russia. On the history of Italian-Russian relations in the 15th cent.*] / podhot. E. Ch. Skrzhyńskaia. Lenynhrad: Nauka, s. 5–85.
- Khennyh R., 1961. Nevedomue zemly [*Terra incognitae*] / red. A. B. Dytmara. V 4 t. T. 2. Moskva: Yzd. ynostr. lyt., 470 s.
- Khozhenye Yhnatyia Smolniansyna v Tsarhrad, 1984. Knyha khozhenyi. Zapysky russkykh puteshestvennykov XI–XV vv. [*Book of walks. Notes of Russian travelers XI–XV cent.*]. Moskva: Sov. Rossyya, s. 276–286.
- Cherkas B., 2014. Zakhidni volodinnia Ulusu Dzhuchy: politychna istoriia, terytorialno-administratyvnyi ustrii, ekonomika, mista (XIII–XIV st.) [*The Western Dominions of the Ulus of Jochi: Political History, Territorial-Administrative Structure, Economics, Cities (13th–14th cent.)*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy, 387 s.
- Shyltberher Yohann, 1984. Puteshestvyia po Evrope, Azyy y Afryke s 1394 hoda po 1427 hod [*Travels in Europe, Asia and Africa from 1394 to 1427*] / per. F. K. Bruna. Baku: Элм, 90 s.